

MƏDƏNİ VƏ TƏBİİ İRSİN QORUNMASININ BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ NORMATIV-HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Leyla Həşimova *

Xülasə

Məqalədə mədəni və təbii irsin qorunmasının beynəlxalq və milli normativ-hüquqi tənzimlənməsi məsələləri hüquq ədəbiyyatında mövcud fikir müxtəlifliyi və mühüm beynəlxalq sənədlərlə geniş təhlil edilir. Qeyd edilənlər Azərbaycan Respublikasının milli qanunvericiliyinin qarşılıqlı təhlili ilə bərabər aparılır. Belə nəticəyə gəlinir ki, mədəni və təbii irsin qorunmasının beynəlxalq və milli normativ-hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinin təhlili iki istiqamətdə aparılmalıdır. Beynəlxalq-hüquqi tənzimlənmə zamanı belə qənaətə gəlmək olar ki, burada əsas yeri beynəlxalq sənədlər tutur. Beynəlxalq sənədlərin isə özündə dövlətlərin konkret öhdəlikləri formasını müəyyən edən və ya “bərk hüquq” normalarına söykənən beynəlxalq müqavilələr formasında qəbul edilməsi daha məqsədmüvafiq olardı. Hazırda bu istiqamət BMT-nin mühüm ixtisaslaşdırılmış təsisatı olan UNESCO çərçivəsində həyata keçirilsə də, digər regional beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də regional beynəlxalq müqavilələrin qəbul edilməsi zəruriliyi müsbət tendensiya kimi irəli sürülə bilər. Daha sonra, lokal və ikitərəfli müqavilələrin imzalanması bu prosesə əhəmiyyətli töhvə verə bilər. Hüquqi tənzimlənmə üzrə ikinci istiqamət milli qanunvericiliyin formalaşdırılmasıdır ki, burada da universal, regional, lokal və ikitərəfli müqavilələrin müddəalarının implementasiya edilməsi, beynəlxalq nəzarət mexanizmlərini tamamlayan milli nəzarət mexanizmlərinin səmərəli şəkildə formalaşdırılması zəruridir.

***Açar sözlər:** mədəni irs, təbii irs, maddi irs, qeyri-maddi irs, beynəlxalq təşkilatlar, beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları.*

Mədəni irs özündə maddi və qeyri-maddi irsi birləşdirməklə bərabər bu sahədə tənzimlənmə xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir. Həm beynəlxalq hüquqi tənzimlənmə sferasında, həm də dövlətdaxili hüquqi tənzimlənmədə bu sahədə müxtəlif beynəlxalq konvensiyalar və milli qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Mədəni irs də bir mülkdir, sadəcə pul və ya mülk deyil, mədəniyyəti, dəyərləri birləşdirən sərvətdir. Mədəni irs həmçinin tariximizi, keçmişimizi bu günümüzü əlaqələndirən bir vasitədir. Ümumiyyətlə, mədəni irs anlayışı daha genişdir, yavaş-yavaş insan yaradıcılığının və ifadəsinin hər formasını, yəni şəkilləri, sənədləri, kitabları və əl yazmalarını, alətləri, şəxsi əşyaları və kolleksiyaları əhatə edəcək qədər genişlənməmişdir. Hüquq ədəbiyyatında beynəlxalq sənədlərə istinad edilərək mədəni irs bir neçə qrupda (məsələn, maddi və qeyri-maddi və s.) təsnifləşdirilir. [1]

Mədəni irsin qorunması insan hüquqlarının qorunmasının tərkib hissəsi olaraq qəbul edilməlidir. Mədəni irs obyektlərinə mülkiyyət hüququnu mədəniyyət sahəsindəki insan hüququ kimi hesab etmək olar. Mədəni özünüifadə ayrı-ayrı şəxslərin, qrupların və ya cəmiyyətlərin, xalqların, millətlərin yaradıcılığının nəticəsi olan və mədəni məzmun daşıyan ifadə forması kimi qəbul edilir. Qeyd edilənlər burada insan hüquqları amilini xüsusi olaraq qeyd edir.

* hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin “İnsan hüquqları və informasiya hüququ” UNESCO kafedrasının müəllimi

Mədəni irsi həm də cəmiyyətin köhnə, vacib və qorunmağa layiq hesab etdiyi yerlər, əşyalar və təcrübələr kimi də müəyyən etmək olar. Hazırda bu konseptual əhatə dairəsi gündən günə keçdikcə genişlənilir. Mədəni irsə geniş mənada mədəniyyətlər, adət-ənənələr, inanclar, ayinlər, mərasimlər, yerli biliklər, sosial adət və ənənələr, mədəniyyət və davranışa təsir edən incəsənət, sənətkarlıq, musiqi, siyasi və ideoloji inanclar, tarix, təbii mühitə aid təcrübələr, dini və elmi ənənələr, dil, idman, kulinariya, təqvimlər, ənənəvi geyimlər, rəqəmsal dünyada kibermədəniyyətlər və gələcəyin mirasına çevriləcək yeni mədəniyyətlər, mübahisəli tarix və ziddiyyətli rəvayətlər, mədəni imperializm, yaddaş, şəxsiyyət, senzura, multikulturalizm, insan qalıqlarının repatriasiyası, muzeylər, milli kimlik, muzeylərdə, arxivlərdə və kitabxanalarda təcrübə mədəniyyətləri, mənəvi hüquqlar, əqli mülkiyyət, məxfilik və məlumat təhlükəsizliyi məsələləri, məlumatdan etik istifadə, mədəni irsin təmsil olunmasında kommunikasiya vasitələrinin rolu və mədəni irsə tətbiq olunan tənqidi düşüncə və s. daxildir.

Göründüyü kimi, mədəni irs kateqoriyası genişdir və buna uyğun olaraq da tənzimlənmə mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Fikrimizcə mədəni irsin faktorlarına keçmiş nəsillərdən miras qalmış cəmiyyətin fiziki artefaktlarını və qeyri-maddi atributları da aid edilə bilər. Arxeoloji irs də burada xüsusi yer tutur. [2, s.213-215]

Mədəni sərvətlərə incəsənət əsərləri kimi fiziki və ya maddi mədəni irs daxildir. Bunlar ümumiyyətlə daşınan və daşınmaz irs olaraq iki qrupa bölünür. Daşınmaz irsə binalar, iri sənaye qurğuları, yaşayış layihələri və ya digər tarixi yerlər və abidələr daxildir. Daşınar irsə kitablar, sənədlər, daşınan sənət əsərləri və gələcək üçün qorunmağa layiq sayılan digər artefaktlar daxildir. Bunlara müəyyən mədəniyyətin arxeologiyası, memarlığı, elmi və ya texnologiyası üçün əhəmiyyətli olan obyektlər daxildir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, mədəni irs insan fəaliyyətinin nəticəsi olaraq maddi və qeyri-maddi formada yaradılan daşınar və daşınmaz mədəni sərvətlərdə və yaxud da irs obyektlərində ifadə olunan, cəmiyyətin və ya qrupun milli mədəni özünəməxsusluğunun saxlanması və inkişafı üçün universal əhəmiyyət kəsb edən və təkrarolunmazlıq xüsusiyyətinə malik olan tarixi, arxeoloji, bədii, elmi, estetik dəyərləri özündə ehtiva edən məcmudur. [3, s.34]

“Mədəniyyət haqqında” 21 dekabr 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində milli mədəni irs Azərbaycan xalqına məxsus, ümumazərbaycan əhəmiyyəti kəsb edən, universal dəyərlərə malik mədəniyyət nümunələrinin məcmusu kimi xarakterizə edilmişdir. Mədəni irs nümunələrinə isə özündə bir xalqın, milli azlığın maddi və qeyri-maddi mədəni irs nümunələrini əks etdirən mədəni sərvətlərin məcmusu aiddir. Bura yeraltı, yerüstü və sualtı mədəni irs nümunələri aiddir. Qanunda, eyni zamanda, maddi və qeyri-maddi mədəni irs də fərqləndirilir. Maddi mədəni irs daşınmaz və daşınar mədəni irsi, qeyri-maddi mədəni irs isə şəxslərin, qrupların və cəmiyyətin özünün mədəni irs nümunələri kimi qəbul etdikləri ənənələr, təsvir və ifadə formaları,

bilik və bacarıqlar, onların yaradılmasında istifadə olunan alətlər, əşyalar, artefaktlar və mədəniyyət məkanlarını ifadə edir. [4]

Qanunda fərqləndirilən anlayışlardan biri də daşınar və daşınmaz mədəni irsdir. Daşınar mədəni irs tarixi, təbii, arxeoloji, sənədli, etnoqrafik, kulinar, bədii, elmi-tədqiqat, rəsm, incəsənət, kinematoqrafiya, numizmat, filatelist, heraldik, biblioqrafiya, epiqrafiya, estetik, etnoloji və antropoloji daşınar sərvətlərin məcmusudursa, daşınmaz mədəni irs daşınmaz arxeoloji, memarlıq, bağ-park, monumental, xatirə abidələri, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, o cümlədən mədəniyyət, memarlıq, bədii, etnoqrafiya, təbiət abidələri və tarixi qoruqlar, mədəniyyət məkanları, məqbərələr, arxeoloji komplekslər, memarlıq ansamblları, dini ocaqlar və etnoparklar kimi qeyd edilmişdir. [4]

1954-cü il tarixli Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsi haqqında UNESCO Konvensiyası ilə, mədəni irsin mühafizəsi və ya mədəni sərvətlərin mühafizəsi dedikdə, mədəni sərvətləri zədələnmədən, məhv olmaqdan, oğurlamaqdan, mənimsəməkdən və ya başqa itkilərdən qorumaq üçün bütün tədbirlər başa düşülür. [5] Mədəni irsin qorunması ilə bağlı normal qorunmanın təmin olunması üçün müvafiq beynəlxalq və ya müvafiq dövlət qurumlarının konkret fəaliyyəti olmalıdır. [6, s.121] Konvensiya ümumi və xüsusi mühafizəni bir-birindən ayıraraq, mədəni obyektlər arasında daha dəqiq fərqlənmə aparır. Konvensiya xüsusi mühafizə altında olan dəyərə buna uyğun yanaşılmasını nəzərdə tutur, həmçinin işğal olunmuş ərazilərdə mədəni sərvətlərin qorunmasına dair qaydaları sistemli şəkildə müəyyən edir. Haqlı olaraq qeyd edilir ki, hər bir xalqın mədəni irsini tanıyan xüsusi mühafizə silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsi haqqında Əlavə Protokolları ilə tamamlanan 1954-cü il UNESCO Konvensiyasında təsbit olunmuşdur və beynəlxalq adət-ənənələrin bir hissəsinə çevrilmişdir. [7, s.196]

Beləliklə, mədəni irsin qorunması özündə mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsini, saxlanması və mühafizəsini ehtiva edir. Mədəni irsin qorunması fəaliyyəti dövlətdaxili və beynəlxalq hüququn tənzimləmə sferasına daxil olduğundan mədəni irsin qorunması mədəni irs obyektlərinin aşkar edilməsi, saxlanması, mühafizəsi, təbliği və təşviqi üzrə həyata keçirilən tədbirlərin müəyyən sistemini təşkil edir.

Bu beynəlxalq sənədlərdən digər əsası Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında 16 noyabr 1972-ci il tarixli UNESCO Konvensiyasıdır. Konvensiyanın əhəmiyyəti bir sıra amillərlə izah edilə bilər.

İlk növbədə, qeyd edilməlidir ki, müasir dövrdə daha çox rast gəlinən hallardan biri kimi mədəni və təbii irsin daha çox dağılmaya məruz qalma təhlükəsinin artması qeyd edilməlidir ki, bu da həmin Konvensiyanın qəbulunu şərtləndirmişdir.

İkincisi, Konvensiya ilə hər hansı mədəni və təbii irsin korlanmasının bütün xalqların sərvəti və mədəniyyətinə mənfi təsir etməsi birmənalı olaraq təsdiq edilmişdir. Məhz Konvensiyanın da qəbul edilməsinin əsas istiqamətlərin-

dən biri bundan ibarətdir və bu hal dövlətlərin qeyd edilən beynəlxalq sənəddə iştirakını zəruri amil kimi irəli sürür.

Üçüncüsü, mədəni və təbii irsin hər bir dövlətin ərazisində mühafizəsi üçün bəzən böyük miqdarda vəsat tələb etməsi, bunu isə dövlətlərin özlərinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi imkan verməməsi ilə də nəzərə alınmaqla belə bir beynəlxalq sənədin qəbul edilməsini ciddi surətdə şərtləndirmişdir.

Bundan başqa, qeyd edilən sferada mühüm beynəlxalq normaların qəbul edilməsi üzrə xalqların və dövlətlərin yaxınlaşmasını və bu sahədə biliklərin, o cümlədən informasiyaların yayılmasını təmin etmək olar.

Bundan başqa, xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, dünyada mövcud olan bəzi mədəni və təbii irs dəyərlərinin bütün bəşəriyyətin ciddi marağında olması, daha sonra bu sahədə kollektiv yardım göstərilməsinin zəruriliyi də qeyd edilməlidir. Eyni zamanda, əməkdaşlığın elmi əsaslarının işlənilib hazırlanması zəruriliyi, bu istiqamətdə mühüm konsepsiyaların və beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsi də əhəmiyyətli olardı. [8, s.22-25]

Konvensiyanın 1-ci maddəsi ilə “mədəni irs” dedikdə, abidələr, ansamblar və görkəmli yerlər nəzərdə tutulur. Konvensiya abidələr anlayışını da müəyyən edir. Belə ki, abidələr dedikdə isə, memarlıq, monumental həykəltəraşlıq və boyakarlıq əsərləri, arxeoloji xarakterli ünsürlər və ya strukturlar, kitabələr, mağara məskənləri və tarix, incəsənət, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik ünsür qrupları nəzərdə tutulur. Konvensiya ilə ansamblar isə memarlığı, peyzajla vəhdəti və ya əlaqəsi tarix, incəsənət, yaxud elmi baxımdan görkəmli universal dəyərə malik əlahiddə və ya birləşdirilmiş tikili qruplarını özündə birləşdirir. Görkəmli yerlər dedikdə isə, insan əlinin əməli, yaxud insan və təbiətin birgə əsəri, eləcə də, diqqətəlayiq arxeoloji yerlər daxil olmaqla, tarix, estetika, etnologiya və ya antropologiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik zonalar başa düşülür. [9]

Konvensiyanın 2-ci maddəsi ilə təbii irsə estetika, yaxud elm baxımından görkəmli universal dəyərə malik fiziki və bioloji birləşmələrdən və ya belə birləşmə qruplarından ibarət təbiət abidələri, elm, yaxud konservasiya baxımından görkəmli universal dəyərə malik geoloji və fizioqrafik birləşmələr və təhlükəyə məruz qalan heyvan və bitki arealı olan dəqiq hədudlanmış zonalar, görkəmli təbii yerlər, yaxud elm, konservasiya və ya təbii gözəllik baxımından görkəmli universal dəyərə malik dəqiq hədudlanmış təbii zonalar başa düşülür. [9]

Konvensiya ilə dövlətlərin bir sıra öhdəlikləri müəyyən edilmişdir. Bütövlükdə, beynəlxalq sənədlərdə öhdəliklər maddi və implementasiya öhdəlikləri kimi təsnifləşdirilir. [10, s.121-125] Ədəbiyyatda bundan başqa onların iki qrupu da fərqləndirir: maddi öhdəliklər və implementasiya öhdəlikləri. İkinci qrup öhdəliklər - beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş mexanizmlərin fəaliyyəti ilə bağlı dövlətlərin həyata keçirməli olduqları vəzifələrdir, məsələn, beynəlxalq orqana müntəzəm məruzələr təqdim edilməsi və s. Eyni zamanda, müxtəlif meyarlar tətbiq etməklə göstərilən öhdəliklər digər əsaslarla da təsnifləşdirilir: müqavilə

öhdəlikləri və beynəlxalq adətdən irəli gələn öhdəliklər; ümumi və konkret öhdəliklər və s. [11, s.46]

Bu tip öhdəliklərdən birincisi ümumi şəkildə 4-cü maddədə qeyd edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, hər bir dövlət öz ərazisində yerləşən mədəni və təbii irsin aşkara çıxarılmasını, mühafizə edilməsini, qorunub saxlanmasını, populyarlaşdırılmasını və gələcək nəsillərə çatdırılmasını təmin etmək öhdəliyinin ilk növbədə ona həvalə olduğunu etiraf edir. Bu məqsədlə o, həm mövcud ehtiyatlardan maksimum istifadə etmək yolu ilə öz səyləri, həm də, lazım gəldikdə, istifadə edə biləcəyi beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq - o cümlədən, maliyyə, bədi, elmi və texniki baxımdan - vasitəsilə hərəkət etməyə çalışır. [9]

Ümumi öhdəlikdən çıxış edərək xüsusi öhdəliklər də digər sahələrdə olduğu kimi burada da ətraflı şəkildə qeyd edilmişdir [3, s.38] ki, Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə bunlara daxildir: mədəni və təbii irsə aid ictimai həyatda müəyyən funksiyalar verilməsinə yönəldilmiş ümumi siyasət yeritmək və bu irsin mühafizəsini ümumi planlaşdırma proqramlarına daxil etmək; öz ərazisində mədəni və təbii irsin mühafizəsi, qorunub saxlanması və populyarlaşdırılması üzrə üzərinə qoyulan vəzifələri yerinə yetirmələrinə imkan verən müvafiq personal və vasitələrə malik bir və ya bir neçə xidmət təsis etmək; dövlətin onun mədəni və təbii irsi üçün qorxu yaradan təhlükələri aradan qaldırmasına imkan verən elmi və texniki işləmə və tədqiqatları inkişaf etdirmək və iş metodlarını təkmilləşdirmək; bu irsi üzrə çıxarmaq, qoruyub saxlamaq, populyarlaşdırmaq və bərpa etmək üçün müvafiq hüquqi, elmi, texniki, inzibati və maliyyə tədbirləri görmək; mədəni və təbii irsin mühafizəsi, qorunub saxlanması və populyarlaşdırılması sahəsində milli və ya regional kadr hazırlığı mərkəzlərinin yaradılmasına, yaxud inkişafına yardım göstərməyə, həmçinin, bu sahədə elmi tədqiqatları həvəsləndirməyə çalışmaq. [9]

Mədəni və təbii irsin qorunması sahəsində dövlətlərin beynəlxalq hüququn əsas ümumtanınmış prinsiplərinə riayət etməsi də vacib məsələlərdəndir. Məhz bu prinsilər beynəlxalq hüquq qaydasının əsası kimi çıxış etdiyindən beynəlxalq normayardıçılığının da əsasında dayanırlar. Beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsiplərinin xarakterik xüsusiyyəti bütün beynəlxalq sənədlərdə birmənalı şəkildə tanınmışdır. [11, s.24-25] Beləliklə, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında 1970-ci il tarixli Bəyannaməsi və ATƏM-in 1975-ci il tarixli Helsinki Yekun Aktı ilə beynəlxalq hüququn 10 mühüm prinsipi müəyyən edilmişdir: güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi; beynəlxalq mübahisələrin dinc yolla həll edilməsi prinsipi; dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi; dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi; dövlətlərin beynəlxalq əməkdaşlığı prinsipi; beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi (pacta sunt servanda); xalqların və millətlərin hüquq bərabərliyi və özünü müəyyən etmə prinsipi; dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi; sərhədlərin pozulmazlığı prinsipi; insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi. [12, s.10-11]

Ümumiyyətlə qeyd edilməlidir ki, beynəlxalq hüququn prinsipləri bütün beynəlxalq normativ-hüquqi sistemin əsasında dayanır. Bütövlükdə isə, beynəlxalq hüququn əsas, ümumtanınmış prinsipləri ilə bağlı beynəlxalq hüquqi tənzimləmədə konvensiyaların özündə də birbaşa istinadlar edilmişdir. Belə ki, Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında 2005-ci tarixli UNESCO Konvensiyasının 2-ci maddəsində əks olunan suverenlik prinsipi ilə əlaqədar qeyd edilir ki, BMT-nin Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüququn prinsiplərinə uyğun olaraq, dövlətlər öz əraziləri çərçivəsində mədəni özünüifadə müxtəlifliyini qorumaq və təşviq etmək üçün lazımi tədbirlər görmək və siyasətlər həyata keçirmək kimi suveren hüquqa malikdirlər. [13]

Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında 1972-ci il tarixli UNESCO Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsində də deyilir ki, dövlətlər öz ərazisində yerləşən mədəni və təbii irsi olan dövlətlərin suverenliyinə tam hörmət etməklə həyata keçirməlidirlər. Mühafizənin məzmununa gəldikdə isə, bu mədəni və təbii irsin bütün xüsusiyyətlərinin tam şəkildə qorunmasını əhatə edir. Konvensiyanın 7-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, ümumdünya mədəni və təbii irsinin beynəlxalq mühafizəsi dedikdə, Konvensiyanın tərəf-dövlətlərinə bu irsi qoruyub saxlamağa və üzrə çıxarmağa yönəldilmiş səylərində kömək etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq və yardım sistemi yaradılması başa düşülür. [3, s.42-45]

Konvensiya ilə mühafizə məsələlərinin tənzimlənməsi müvafiq tədbirlərin görülməsini də zəruri edir. Bu məqsədlə də Konvensiyanın III bölməsi yaradılan beynəlxalq mexanizm kimi Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi üzrə hökumətlərarası komitənin fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Belə ki, belə orqan qismində hökumətlərarası komitə olan Ümumdünya irsi komitəsi yaradılır. Komitə üzvlərinin seçkisi dünyanın müxtəlif bölgələrinin və mədəniyyətlərinin ədalətli təmsil olunmasını təmin etməklə 21 dövləti əhatə edir. Komitənin iclaslarında Mədəni dəyərlərin qorunması və bərpası üzrə Romada yerləşən Beynəlxalq Tədqiqat Mərkəzinin, Abidələrin və tarixi yerlərin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Şuranın və Təbiəti və təbii sərvətlərin Beynəlxalq Mühafizə İttifaqının hər birindən məşvərətçi səs hüququ ilə bir nümayəndə iştirak edə bilər, bundan başqa Komitə istədiyi vaxt ictimai, yaxud özəl təşkilatları, həmçinin ayrı-ayrı şəxsləri dəvət edə bilər. Qeyd edilənlər beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatlar sisteminə və dövlətlərarası əməkdaşlığın mühüm iştirakçısı olan beynəlxalq müqavilələr sisteminə cəlb edilməsinə əyani sübutdur. Bu hal mədəni və təbii irsin qorunmasında xüsusilə zəruriliyi ilə hiss edilir ki, bu da həmin Konvensiyada yüksək səviyyədə təmin edilmişdir.

Bu zaman əsas məsələrdən biri də mədəni və təbii irslərin müəyyən edilməsidir. Belə ki, dövlətlər bu siyahıya daxil edilə bilər mədəni və təbii irs dəyərlərinin siyahısını, imkan daxilində, Ümumdünya irsi komitəsinə təqdim edirlər. Eyni zamanda, həmin dəyərlərin yerləşdiyi yerlər haqqında bütün dövlətlərə məlumat verilməli və dərc edilməlidir. Siyahılar daim yenilənməklə iki ildə bir dəfədən gec olmayaraq tərəf-dövlətlərə göndərilir.

Burada əsas məsələlərdən biri də təhlükə altında mədəni və təbii irslərin müəyyən edilməsidir ki, bu zaman da Komitə Ümumdünya irsi siyahısında olan, xilas edilməsi üçün xeyli iş tələb olunan və bu Konvensiya çərçivəsində yardım istənilən dəyərlərin siyahısını “Təhlükədə olan ümumdünya irsi siyahısı” adı ilə tərtib edir, yeniləşdirir və dərc etdirir. [9] Bu siyahıya yalnız ciddi və konkret təhlükələrin - məsələn, güclənməkdə olan dağıntı nəticəsində yox olma, iri ictimai, yaxud özəl layihələrin həyata keçirilməsi, şəhərlərin və turizmin sürətli inkişafı, təyinatının və ya mülkiyyət hüququnun dəyişməsi ilə bağlı dağıdılma səbəbi müəyyən olmayan ciddi zədələnmə, hər hansı səbəbdən baxımsızlıq, təbii fəlakətlər və kataklizmlər, silahlı münaqişə qorxusu, böyük yanğınlar, zəlzələlər, sürüşmələr, vulkan püskürmələri, suyun səviyyəsinin dəyişməsi, daşqınlar, qabarmalar-təhdid etdiyi mədəni və təbii irs dəyərləri daxil edilə bilər. Komitə fəvqəladə şəraitlərdə istənilən vaxt təhlükədə olan ümumdünya irsi siyahısına yeni dəyərlər sala və bu haqda dərhal xəbər verə bilər. [9] Konvensiyanın mühüm istiqamətlərindən biri də bu istiqamətdə dövlətlərdən real fəaliyyət həyata keçirilməsi və ya bu istiqamətdə səmərəli əməkdaşlıq edilməsinin tələb edilməsidir.

Bu istiqamətdə mühüm məsələlərdən biri də Komitə tərəfindən həmin mədəni və təbii irslərə dəstək verilməsindən ibarətdir. [8, s.34] Konvensiyanın 13-cü maddəsində deyilir ki, Ümumdünya irsi komitəsi bu Konvensiyanın tərəfdövlətlərinin ərazilərindəki mədəni və təbii irs dəyərləri barəsində beynəlxalq yardım göstərilməsinə dair sifarişlərini alır və öyrənir. Bu sifarişlərin məqsədi həmin dəyərləri mühafizə etmək, qoruyub saxlamaq, populyarlaşdırmaq və bərpa etməkdir. Komitə bu sifarişlər üzrə qərar qəbul edir, lazım gəldikdə, öz köməyinin xarakterini və həcmi müəyyənləşdirir və öz adından maraqlı hökumətlə lazımi saziş bağlanmasına dəstək verir. Komitə öz əməliyyatları üçün ardıcılıq müəyyən edir. Sonda Komitə beynəlxalq yardım ayrılan dəyərlərin siyahısını tərtib edir, yeniləşdirir və yayır. [9]

Komitənin mühüm istiqamətlərindən biri də onun beynəlxalq və milli, hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq etməsidir. Bu təşkilatlar beynəlxalq və yerli qeyri-hökumət təşkilatları, ayrı-ayrı şəxslər-ekspertlər ola bilər. Real praktikada da bu istiqamətdə ciddi və səmərəli əməkdaşlıq daim müşahidə olunur. Dövlətlərdən də vətəndaş cəmiyyətinin aktiv iştirakının təmin edilməsi qarşıya mühüm məqsəd kimi qoyulur.

Komitənin qərarları iclasda və səsvermədə iştirak edən üzvlərin üçdə ikisinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Komitəyə UNESCO Baş direktorunun təyin etdiyi katiblik kömək edir. Komitənin mədəni və təbii irsin mühafizəsi məqsədilə Ümumdünya irsi fondu adlandırılan fondu təsis edilir. Fondun vəsaiti əsasən üzv- dövlətlərin məcburi və könüllü ödəmələrindən, edilə bilən töhfə, hədiyyə, yaxud vəsiyyət məbləğlərindən, Fondun verdiyi borcların faizlərindən, Fondun nəfəsinə təşkil edilmiş tədbirlərdən gələn rüsum və mədaxil məbləğlərindən, Ümumdünya irsi komitəsinin Fond haqqında işləyib hazırladığı müddəaların icazə verdiyi hər hansı digər ehtiyatlardan ibarətdir. Ümumdünya irsi komitəsi

Fondun beynəlxalq yardım göstərməsi barədə ona daxil olan sifarişlərə baxılması prosedurasını müəyyən edir, xahişin ehtimal edilən əməliyyatın xarakterini, görülməli işlərin həcmi, sonuncuların təxmini qiymətini, təcillik dərəcəsini və yardım üçün müraciət etmiş dövlətin bütün lazımi xərcləri müstəqil çəkməsinə imkan verməyən səbəbləri müəyyən etməli olan məzmununu dəqiqləşdirir. [9]

Konvensiya ilə Ümumdünya irsi Komitəsinin yardımı aşağıdakı formalarda ola bilər: mədəni və təbii irsin mühafizəsinin qorunub saxlanmasının, bərpa-sının və populyarlaşdırılmasının irəli sürdüyü bədii, elmi və texniki problemlərin tədqiq; təsdiq edilmiş layihələrin qənaətbəxş yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün ekspertlərin, texniklərin və ixtisaslı fəhlələrin göndərilməsi; mədəni və təbii irsin üzə çıxarılması, mühafizəsi, qorunub saxlanması, bərpası və populyarlaşdırılması sahəsində bütün səviyyələrdə mütəxəssis hazırlığı; maraqlı dövlətlərin malik olmadıqları, yaxud əldə etmək iqtidarında olmadıqları avadanlığın verilməsi; aşağı faizli, yaxud faizsiz uzunmüddətli kredit verilməsi; müstəsna və məxsusi əsaslandırılmış hallarda əvəzsiz maliyyə yardımı göstərilməsi. [9]

Konvensiyanın 24-cü maddəsində qeyd edilir ki, böyük miqdarda yardımdan əvvəl əsaslı elmi, iqtisadi və texniki tədqiqatlar aparılmalıdır. Bu tədqiqatlarda mədəni və təbii irsin ən qabaqcıl mühafizə, qorunub saxlanma, bərpa və populyarlaşdırma metodlarından istifadə edilməli və onlar bu Konvensiyanın məqsədlərinə cavab verməlidir. Tədqiqatlarda, həmçinin, maraqlı dövlətin mövcud ehtiyatlarından rəşional istifadə edilməsinə imkan verən yollar da müəyyən olunmalıdır.

Konvensiyanın 29-cu maddəsində dövlətlərin bir sıra digər öhdəlikləri də müəyyən edilmişdir. Belə ki, qeyd edilir ki, üzv-dövlətkər UNESCO Baş Konfransına etdikləri məruzələrdə bu Konvensiyanı yerinə yetirmək məqsədilə qəbul etdikləri qanunvericilik və nizamlaşma müddəaları və digər tədbirlər, habelə bu sahədə topladıqları təcrübə haqqında məlumatları bildirirlər. Bu məruzələr Ümumdünya irsi komitəsinin nəzərinə çatdırılır. Komitə UNESCO-nun hər növbəti sessiyasına öz fəaliyyəti barədə geniş məruzə təqdim edir. [9]

Qeyd edilənlər beynəlxalq nəzarət sisteminin mədəni və təbii irsin qorunması sahəsində kifayət qədər səmərəli formalaşdığını göstərir. Ümumiyyətlə, beynəlxalq nəzarət sisteminin səmərəli formada təşkil beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsində əsas amillərdən hesab edilir ki, bu da hüquq ədəbiyyatında geniş təhlil edilir və əsaslandırılır. [14, s.44-45]

Beləliklə, mədəni və təbii irsin qorunmasının beynəlxalq və milli normativ-hüquqi tənzimlənməsi nəşələlərinin təhlili iki istiqamətdə aparılmalıdır.

Beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə zamanı belə qənaətə gəlmək olar ki, burada əsas yeri beynəlxalq sənədlər tutur. Beynəlxalq sənədlərin isə özündə dövlətlərin konkret öhdəlikləri formasını müəyyən edən və ya “bərək hüquq” normalarına söykənən beynəlxalq müqavilələr formasında qəbul edilməsi daha məqsəddəməvafiq olardı. Hazırda bu istiqamət BMT-nin mühüm ixtisaslaşdırılmış təsisatı olan UNESCO çərçivəsində həyata keçirilsə də, digər regional beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də regional beynəlxalq müqavilələrin qəbul edilməsi zə-

ruriliyi müsbət tendensiya kimi irəli sürülə bilər. Daha sonra, lokal və ikitərəfli müqavilələrin imzalanması bu prosesə əhəmiyyətli töhvə verə bilər.

Hüquqi tənzimlənmə üzrə ikinci istiqamət milli qanunvericiliyin formalaşdırılmasıdır ki, burada da universal, regional, lokal və ikitərəfli müqavilələrin müddələrinin implementasiya edilməsi, beynəlxalq nəzarət mexanizmlərini tamamlayan milli nəzarət mexanizmlərinin səmərəli şəkildə formalaşdırılması zəruridir.

İstinadlar:

1. Бабекин Д.В. Международно-правовой принцип сохранения культурного наследия «in-situ» в процессе глобализации // Культура: управление, экономика, право, 2012, № 1.
2. Богуславский М.М. Культурные ценности в международном обороте: правовые аспекты. Москва, Норма, ИНФРА-М, 2015.
3. Süleymanlı S.A. Mədəni irsin qorunmasının beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsi problemləri və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2018.
4. “Mədəniyyət haqqında” 21 dekabr 2012-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu/<https://e-qanun.az/framework/25303>
5. 1954-cü il tarixli Silahlı münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin mühafizəsi haqqında UNESCO Konvensiyası/<https://unesco.preslib.az/az/page/EhMCymTGWI>
6. Labadi Sophia. UNESCO, Cultural Heritage, and Outstanding Universal Value: Value-based Analyses of the World Heritage and Intangible Cultural Heritage Conventions (Archaeology in Society). Rowman & Littlefield Publishers, 2015.
7. O’Keefe Roger. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge Studies in International and Comparative Law, Cambridge University Press, 2011.
8. Roger O’Keefe, Camille Péron, Tofiq Musayev, Gianluca Ferrari. Protection of cultural property. Military manual. Italy, Sanremo, 2016.
9. 1972-ci il tarixli Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında UNESCO Konvensiyası/<https://unesco.preslib.az/az/page/ZkBp5YPq2F>
10. Гусейнов Л.Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека. Киев, Институт государства и права НАН Украины, 2000
11. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, Nurlar, 2019. 507s.
12. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, 2018.
13. 2005-ci tarixli Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında UNESCO Konvensiyası/https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_expression.shtml
14. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве. Казань, Издательство Центр инновационных технологий, 2001.

INTERNATIONAL AND NATIONAL NORMATIVE-LEGAL REGULATION OF CULTURAL AND NATURAL HERITAGE PROTECTION

Leyla Hashimova*

Abstract

In the article, the issues of international and national normative-legal regulation of the protection of cultural and natural heritage are extensively analyzed with the existing diversity of opinions in the legal literature and important international documents. The mentioned is carried

* Ph.D in law, Baku State University

out simultaneously with the mutual analysis of the national legislation of the Republic of Azerbaijan. It is concluded that the analysis of the generations of international and national normative-legal regulation of the protection of cultural and natural heritage should be carried out in two directions. In the case of international legal regulation, it can be concluded that the main place is occupied by international documents. It would be more appropriate for international documents to be accepted in the form of international agreements that determine the form of specific obligations of states or are based on "hard law" norms. Although this direction is currently implemented within the framework of UNESCO, an important specialized institution of the UN, the need to adopt regional international agreements within the framework of other regional international organizations can be put forward as a positive trend. Subsequently, the signing of local and bilateral agreements can make a significant contribution to this process. The second direction of legal regulation is the formation of national legislation, in which it is necessary to implement the provisions of universal, regional, local, and bilateral agreements, and to effectively form national control mechanisms that complement international control mechanisms.

Keywords: cultural heritage, natural heritage, tangible heritage, intangible heritage, international organizations, international non-governmental organizations.

МЕЖДУНАРОДНОЕ И НАЦИОНАЛЬНОЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОХРАНЫ КУЛЬТУРНОГО И ПРИРОДНОГО НАСЛЕДИЯ

Лейла Гашимова*

Резюме

В статье широко анализируются вопросы международного и национального нормативно-правового регулирования охраны культурного и природного наследия при существующем разнообразии мнений в юридической литературе и важных международных документах. Указанное осуществляется одновременно с взаимным анализом национального законодательства Азербайджанской Республики. Сделан вывод, что анализ поколений международного и национального нормативно-правового регулирования охраны культурного и природного наследия следует проводить по двум направлениям. В случае международно-правового регулирования можно сделать вывод, что главное место занимают международные документы. Международные документы целесообразнее было бы принимать в форме международных соглашений, определяющих форму конкретных обязательств государств или основанных на нормах «твердого права». Хотя в настоящее время это направление реализуется в рамках ЮНЕСКО, важного специализированного учреждения ООН, в качестве положительной тенденции можно назвать необходимость принятия региональных международных соглашений в рамках других региональных международных организаций. В дальнейшем существенный вклад в этот процесс может внести подписание местных и двусторонних соглашений. Второе направление правового регулирования - формирование национального законодательства, в котором необходимо реализовать положения универсальных, региональных, местных и двусторонних соглашений, а также эффективно сформировать национальные механизмы контроля, дополняющие международные механизмы контроля.

Ключевые слова: культурное наследие, природное наследие, материальное наследие, нематериальное наследие, международные организации, международные неправительственные.

* доктор философии по праву, Бакинский государственный университет